

175 ЖЫЛ

Абай Құнанбайұлының мерейтойы

АБАЙДЫҢ ЖАС ШАҒЫНДАҒЫ КӨПТЕН БӨЛЕК ЕРЕКШЕ МІНЕЗІ ТУРАЛЫ

Абайдың жас шағындағы көптен бөлек ерекше мінезін ашатын дереккөздер қатарында Құнанбай, Қаратай, Абай арасында болған бірнеше өңгіме бар. Олардың бірінің қысқаша мазмұнын М.Әуезов былай баяндайды:

«Құнанбайдың Көкше ішіндегі тұрғылас, дос кісісі Қаратай болған. Ол, көп елдің сын-ынша, шешен, жүйрік атанған кісі. Сол Қаратай бір күні Абайдың өз құрбы жас жігіттермен жиналып отырған үстіне келіп, жастардың заманын жамандап, өз заманын мақтап бастайды. Абай бұл сөздерге көп дау айтып келіп, ақырында: «Сіздің заманыңызда көрші елдің арасында бір қол кісі болып жиналып алып, түн қатып жүрмесе, жалғыз жарым кісі қатынаса алмаушы еді. Ұрлық, барымта, бұзықтық көп болғандықтан, «өңі алып кетті, міні алып кетті» деп, кемпір-шал, қатын-қалаш, жас бала тыныштықпен асын іше алмаушы еді. Сол заман да жақсы ма?» – дегенде, Қаратай дау айтып келіп: «Менің заманым пайғамбарға жақын», – депті. Бұған қарсы Абай: «Алатаудың басы күнге жақын, бірақ басында мәңгілік қар жатады. Сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады. Алланың рақметіне (рақым, жақсылыққа) алыс жер, алыс заман жоқ. Қайда болса да жетеді. Сіз пайғамбарға өкесінен жақын емессіз, ол көпір болған», – депті».

Ел аузындағы өңгіме өзегінен М.Әуезов Абайдың ақындық-азаматтық тұрғысындағы өзгеше жаңалықты, Абай заманындағы жақсылар мен жайсаңдардың ойына келмейтін қисынды сөз, орынды ойды жоғары бағалап, арнайы атап көрсетеді. Өңгіме өзегі Алланың рақметіне (рақым, жақсылыққа) алыс не жақын жер, алыс не жақын заман туралы. Қаратай мен Абай арасындағы пікірталастың түйіні осында. Қаратайдың сөзінің негізінен мынадай шешендік силлогизм үлгісі көзге түседі: замандардың жақсысы – пайғамбар заманы. Пайғамбарға сенің заманыңнан менің заманым жақын. Демек, менің заманым сенің заманыңнан жақсы.

Қаратайдың сөзінің иландырушы күші үлкен. Оны жоққа шығару, одан күшті сөз тауып айту оңай емес. Бірақ Абайдың дүниетаным байлығы, ойлау қуаты, ақындық-азаматтық тұрғысы Қаратайдың түйығын бұзып-жарып өтіп, жаңа үлгі ұсынады. Абайдың сөзі екі желіден тұрады. Біріншісі – алыс пен жақын ұғымдары туралы. Екіншісі – жақсы мен жаман туралы. Оның мәнісі шешендік силлогизмнің тиісті үлгілері арқылы ашылады. 1) Алатаудың басы бізден алыс, күнге жақын. Басында мәңгілік қар жатады.

Сөз образды, ой астарлы. Образды сөз бен астарлы ойдан Қаратайдың өзінің бұрынғыға, бүгінгіден алысқа жақын екені, бұрынғының, бүгінгіден алыстың жақсы екені туралы ойын теріске шығарғандай пікір туады. Екінші үлгіде (бүгінге) жақынның жақсылығы туралы пікір ұсынылады: Алатаудың бізге жақын сайында неше түрлі өсімдік, неше алуан жеміс шығады.

Екі үлгі де бейнелі, астарлы. Екеуінде де Қаратайдың пікірінің негізсіздігі, дәлел-дәйегінің әлсіздігі белгілі болады.

Қарсыласының сөзінің негізін осылай ырттап-ырттап, босатып алған соң, Абай өзінің қорытынды тұжырымын айтады: Алланың рақметіне алыс жер, алыс заман жоқ.

Сөз де, ой да мінсіз. Ақындық-азаматтық айрықша тұрғыдан туған даналық сөздің үлгісі осындай болады. Алайда Қаратайдың көңілінде бір түйткіл қалған болу керек, соны сейілту үшін Абай алыс пен жақын туралы тұжырымын енді тарихтан белгілі, айқын мысал арқылы негіздейді: Сіз пайғамбарға өкесінен жақын емессіз, ол көпір болған.

Қаратайдың алыс пен жақын туралы ойының өзегі ретінде өрілген ұстаным желісі Абайдың мына сөзінен кейін мүлде үзіледі, жоққа шығарылады. Қаратай айтпақ сөз таппай қалады.

Абайдың ғылыми өмірбаянының бір нұсқасында осы өңгімені Қаратай Құнанбайға айтады. Құнанбай Абайды шақырып алып, көп сөз айтып, ұзақ ұрсыпты. Абай өке сөзін үндемей тыңдап, сыртқа шыққанда Қаратай келіп: «Бала, қалай, қайсымыз жақсы екенбіз?» – деп сұрайды. Сонда Абай былай депті: «Бәсе, қайсымыз жақсы екенбіз: біздің ортамызға жалғыз өзің келіп, ойдағының бәрін айтқанда, түгелімен құп тыңдағаннан басқамыз жоқ еді. Сендердің ортаңа келсек, қыруар жанды жалғыз шалың ауызға ұрып сөйлетпейді».

Абай бұл жерде де Қаратайды сөзден ұтып тұр. Қаратай секілді елге белгілі шешен, тиісті жерінде билік сөзін айтып жүрген майталман жорғаның өзін мүдіртіп, ой жарысында алға суырылып шығып кетеді. Абайдың ғылыми өмірбаянын жасау ісінде, Абайдың ақындық тұрғысының қалыптасу арналарын ашуда М.Әуезов үшін мұндай дереккөздерде сақталған мәліметтердің құндылығы өлшеусіз зор еді. Мұндай дереккөздерде сақталған мәліметтерге М.Әуезов ерекше назар аударған және соларға сүйене отырып Абайдың ойға жүйріктігі, сөзге шеберлігі негізіндегі терең білімнің, тарихи сананың, шешендік кемелдік пен азаматтық биік көзқарастың, ақындық айрықша тұрғының мәнін ашты.

Ел ортасының бір үлкен жиынында Құнанбай көп ортасында сөйлеп отырған уақытта Абай өлденеше оқталып, бір нәрсе айтқысы келіп киілігі беріпті. Сонда Құнанбай «тек отыр» деп тоқтатып тастайды. Артынан ел арылып, жиыннан қайтып келе жатқанда өкесі Абайды шақырып алып, көп алдында көлденеңдегені үшін наразылық айтады. Таласқан күнәсің Абай мойнына алады. Содан кейін Құнанбай: «Кезі келген жерде айтпақ бо-

лып жүрген сөзім бар еді, соны айтайын: ең әуелі, сен жұрттың бәріне күліп сөйлейсің, жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды, кісіге қадірің болмайды. Екінші – көрінгенмен жақын боласың, кісі талғамайтын, желбегей жүрген кісінің басына ел үйірілмейді. Ел алатын қылық ол емес. Үшінші мінің – орысшылсың, орыстың дұшпандығын ұмытасың», – депті.

Құнанбай заманындағы ел билеу үрдісі тұрғысынан қарағанда осы айтылған ескертулердің әрқайсысының терең негізі бар. Үш мінің үшеуі де ел билігін ұстаған, жақсы мен жаманды, алыс пен жақынды өз өмір тәжірибесінде терең білген адамның көргендері мен көңіліне тоқығандарына негізделген. Құнанбай

бір өлеуметтік құбылысқа деген көзқарастарын аңғарады, өке мен баланың бір құбылысты екі түрлі көзқарас тұрғысынан бағалайтынын байқайды. Жеке тыңдағанда өке сөзінде мін жоқ. Оның үстіне өке өзінің өмір тәжірибесінде дұрыстығына бір емес, әлденеше көз жеткізген пікірін айтады. Ал енді осындай өмірлік негізі берік пікірді жас, жігіт Абайдың пікірімен салыстырып пайымдағанда, өкенің сөзі орынды болғанда, баланың сөзі ұтымды, қисынды сияқты өсер қалдырады. Баланың пікірі де терең, дәйекті, қисынды. Ең бастысы, Құнанбайдың сөзінде де, Абайдың сөзінде де қаны жоқ. Құнанбайдың сөзі де, Абайдың сөзі де байырғы қазақ қоғамындағы билер сөзінің үлгісінде

мін деп білген осы үш мінездің алдыңғы екеуінен бүгінгінің өкімқаралары да алыс, қашық. Қолында үлкенді-кішілі билігі барлардың қатарында жұрттың бәріне күліп сөйлейтін, жайдақ су сияқты, көрінгенмен жақын болған жан бүгінде де көзге түсе қоймайды.

Өкенің көрсеткен мініне орай, Абайдың айтқан сөзі де орынды, жүйелі: «Қолыңда құралы бар бірен-саранға ғана тиетін шыңыраудағы судан да қойшы-қолаң, жалшы-жақыбайдың бәріне бірдей пайдасы тиетін жайдақ су артық деп білемін» [7, 122]. Абай қойшы-қолаң, жарлы-жақыбай көпке жаны ашуды, көптің қамын ойлауды, көпке пайдасын тигізуді өуестіктен емес, өзінің адамшылық көзқарасына сай таңдап тапқан мақсатына, мұратына лайықты болған соң жөн көріп отыр. Ал мұндай көзқарастың, соған сай мақсат пен мұраттың негізі «көптің қамын өуелден төңірі ойлағаны» туралы түсінікті жатыр.

Әкенің бірінші міні баласының «жұрттың бәріне күліп сөйлейтініне» байланысты.

Тура, нақты айтылған осы мінің ол бейнелі, суретті сөзбен айшықтап, ажарлай түседі: «...жайдақ су сияқтысың. Жайдақ суды ит те, құс та жалайды». Егер Абай өзінің жауабын өкесінің тура, нақты айтқан міні («жұрттың бәріне күліп сөйлейсің») негізінде қайтарса, онда, өрине, сөз жүйесі басқаша түзілген болар еді. Ашық, анық, нақты айтылған мінге ашық, анық, нақты сын айтылуы қажет. Жұрттың бәріне жаны ашу, жылы жүзді, игі түсті болу бір басқа да, жұрттың бәріне күліп сөйлеуді кісінің бойына мін санаған адамның сөзіне бала ғана емес, басқалар да тоқтайды. Бірақ Құнанбай бір мінді екі түрлі өрнекпен айтады: бірінші жолы – ашық, анық, нақты сөз өрнегімен; екінші жолы – бейнелі, образды, суретті сөз өрнегімен. Бірінші жағдай ашық, анық, нақты жауапты талап етеді. Екінші жағдайда ашық, анық, нақты жауап беру міндетті емес. Бірінші тарап бейнелі, образды, суретті айтқан мінге екінші тарап бейнелі, образды, суретті сөзбен жауап қайтаруға ерікті. Абайдың сөзінің ұтымды шығуының мәнісі осында. Сөз тапқан балаға өке қайта қолқа салмайды, бірақ өз пікірінде де қайтпайды.

Көпшіл болған жақсы. Көпке пайда тигізу игілікті. Адамзаттың бәрін бауыр тұту, бәрін сүю – адамшылықтың белгісі. Екінші жағынан, Абайдың өзі сүйген көп туралы сыны да мол. Ақынның: «...көпте ақыл жоқ. Ебін тап та, жөнге сал», «Кісіге біліміне қарай болыстық қыл: татымсызға қылған болыстық адамды бұзады», – деген сөздерінде үлкен мән жатыр. Олар өз тереңінде Құнанбайдың сынымен үндеседі. Айналып келгенде, өкенің сыны мен баланың ұстанымы арасында қарама-қайшылық жоқ, екеуінің пікірінің негізі бір.

Екінші сөзге – «қазақ ескі бір заманда қой сияқты болған, бір қора қойды жалғыз қойшы «айт!» десе өргізіп, «шәйт!» десе жусататын заман еді. Одан бері келе ел тұяе сияқты болды. Бір шетіне тас та, сүйе, «шөк!» деп дыбыстаран уақытыңда аңырып тұрып барып бетін бұратын болды. Енді біздің заманымызда ел жылқы терізді болды. Мұны ақ қар, көк мұзда қар төсеніп, мұз жастанып, етегін төсек, жеңін жастық қылуға шыдаған жылқышы ғана баға алады. Еңбек сіңірген адам ғана ие боп, басшы бола алады. Орысшылсын дегенге – «...оның қолында зор қуат, өнер, білімі бар. Егер сол өнер-білімді үйренуден қашсақ, ол надандық болар, жақсылық болмас. Мен өнер-білімі үшін орысшылмын», – депті.

М.Әуезов өке мен бала арасындағы сөзден олардың әрқайсысының белгілі

қорытылған. Құнанбайдың пікірі оның өзінің өмір тәжірибесіне, өз заманының шындығына негізделген. Құнанбайдың өмір тәжірибесі, Құнанбайдың заманы тұрғысынан қарағанда оның сөзінің арасынан қыл өтпейді, сынында, пікірінде шыңдықтан тыс, орынсыз айтылған ешбір қисын жоқ. Абайдың сөзінің ұтымды шығуы – оның қисындарының өз заманының шындығына негізделгенінде. Оның үстіне Абайдың пікірі оның өз заманының шындығына ғана негізделіп қоймайды, өз өмірінің мәдени өрісінде, өз өмірінің мәдени кезеңі мен кеңістігінде қалыптасқан ақындық-азаматтық тұрғысы деңгейінде сараланады.

М.Әуезовтің қорытындысынан Абайдың жастық, жігіттік кезіндегі ақындық-азаматтық тұрғысын білдіретін бірнеше айрықша маңызды тілек-мұрат белгілі болады. Олар мынадай: а) халық мұңын ойлау; ә) халыққа адал еңбек ету; б) ел көпшілігімен қабысып, табысу; в) елге пайдасын тигізу; г) елге әділ басшылық жасау; д) адамгершілікті болу т.б.

Абайдың ақындық-азаматтық тұрғысының қалыптасу кезеңі туралы М.Әуезов мынадай пікір түйген: «Балалықтан асып, бозбалалық, жігіттік шағына жеткен уақытта қазақтың ескі сөз, ескі жол-жора, мәтел-тақпақ, ескі биліктеріне елдің маңдай кісілерімен қатар түсетін білім алған. Бұл уақыттарда қазақтың ескі ақындары, кемел билері, жорықшыл батырлары, хандары болсын – барлығының жайындағы өңгімелер Абайға таныс дүние болып қалған».

М.Әуезовтің пікірі терең, маңызды. Осы терең, маңызды пікірдің айрықша құнды жағы – «ескі биліктерге елдің маңдай кісілерімен қатар түсетін білім алған» шағына қатысты. Бұл шақты автор Абайдың «бозбалалық, жігіттік шағымен» сай көрсетеді.

М.Әуезовтің мәліметтері мен пікірлеріне сүйене отырып, Абайдың жастық, жігіттік кезіндегі ақындық-азаматтық, өлеуметтік тұрғысын танытатын ұстанымдарының мынадай негіздерін анықтап көрсеткен дұрыс: а) мезгілдік; ә) мекендік; б) мәдени-өлеуметтік. Абайдың жастық, жігіттік кезінің ақындық-азаматтық, өлеуметтік тұрғысын танытатын ұстанымдарына негіз болған құндылықтардың мезгілдік шегі мен шеті байырғы заманнан өзінің жастық, жігіттік дәуреніне дейінгі уақытты қамтиды. Абайдың жастық, жігіттік кезіндегі ақындық-азаматтық, өлеуметтік тұрғысын танытатын қағидалардың қалыптасуының мәдени-өлеуметтік негізі Еуразия мәдениетінен, қазақ халқының дәстүрлі дүниетанымынан, шешендік өнерінен басту алады.

Абайдың жастық, жігіттік кезіндегі ақындық-азаматтық, өлеуметтік ұстанымдарының негізі тұтас Еуразияның есте жоқ ескі замандардан Абайдың өзіне дейінгі кезеңі мен кеңістігін қамтитыны туралы ой ойға қалдыруы ғажап емес. Бұл жерде мынаны ескеру керек: Абай осы бір ұшықыры жоқ мезгілдік және мекендік шек пен шеңбердегі рухани құндылықтардың нөрі өзіннің тұсындағы, өзінің алдындағы дала даналарынан, халық даналығынан, халықтың дәстүрлі мәдениетінен, өке тәрбиесінен тапты.

Жанғара ДӘДІБАЕВ,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті Абай ғылыми-зерттеу институтының директоры